

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCANDA PENSİYA SİSTEMİNİN LİBERALLAŞDIRILMASININ İQTİSADI İNKİŞAFA POTENSİAL TƏSİRİ

İxtisas: 5308.01-“Ümumi iqtisadiyyat”

Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri

İddiaçı: **Vəfa Xanlar qızı Həşimova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı -2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun "İnklüziv sosial inkişaf" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, dosent
Rəsmiyyə Sabir qızı Abdullayeva

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, dosent
Yaşar Əzimağa oğlu Məmmədov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vüqar Mehralı oğlu Nəzərov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Aytən Təyyar qızı Hüseynli

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.10 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: iqtisad elmləri doktoru, professor
Nazim Müzəffərli (İmanov)

Dissertasiya şurasının elmi katibi: iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Seyda Məmməd qızı Seyidova

Elmi seminarın sədri: iqtisad elmləri doktoru, professor
Elşad Yaqub oğlu Məmmədov

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. PENSİYA SİSTEMİNİN LIBERALLAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

- 1.1. Pensiya sisteminə nəzəri baxışlar
- 1.2. Pensiya sisteminin liberalaşdırılmasının iqtisadi təsirlərinin konseptual əsasları
- 1.3. Pensiya sisteminin liberallığının ölçülməsi metodologiyaları

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA PENSİYA SİSTEMİNƏ DÖVLƏT MÜDAXİLƏSİ SƏVİYYƏSİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

- 2.1. Azərbaycanda pensiya sisteminin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi
- 2.2. Pensiya sisteminin liberallaşdırılmasını zəruri edən sosial, iqtisadi və demoqrafik amillər
- 2.3. Pensiya sistemlərinin liberallıq səviyyəsinin ölçülməsinin ölkələrarası müqayisəli təhlili

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA PENSİYA SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

- 3.1. Pensiya sisteminin liberallaşdırılmasının mütərəqqi dünya təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi imkanları
- 3.2. Azərbaycanda pensiya sisteminin liberallaşdırılmasının sosial-iqtisadi inkişafa potensial təsirinin artırılması
- 3.3. Azərbaycanda pensiya sisteminin liberallaşdırılması istiqamətləri

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Hər bir dövlətin sosial müdafiə sisteminin ən mühüm komponentlərindən biri pensiya təminatıdır. Əksər ölkələr əmək qabiliyyətini itirmiş insanların sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün pensiya təminatının səmərəli modelini qurmağa çalışırlar. Səmərəli pensiya təminatı sistemi pensiyaçıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Pensiya sistemi, həm də hər bir ölkənin maliyyə sisteminin mühüm elementidir. Bu baxımdan, dünyanın bütün ölkələrində onun strukturuna və fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilir. Ümumiyyətlə, pensiya sistemləri tarixi ənənələrə, cəmiyyətin sosial strukturuna, dövlətin iqtisadiyyatdakı tənzimləyici roluna və s. görə fərqli şəkildə inkişaf edir.

Hazırda dünya əhalisi qocalmaq ərəfəsindədir və bu demoqrafik proses həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarakterikdir. Demoqrafik proseslər işçi qüvvəsinə, əmək bazarının dinamikasına, sosial təminat sisteminə, məşğulluğa və iqtisadi inkişafa böyük təsir göstərir. Artıq demoqrafik proseslər bütün ölkələri və regionları əhatə edən qlobal tendensiyaya çevrilmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondu bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin qocalmasının pensiya və səhiyyə xərclərini artıracağını, proqnozlaşdırılan əhali dinamikasının isə təbii artıma və dövlət gəlirlərinə mənfi təsir göstərəcəyi qənaətinə gəlir [1]. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) proqnozlarına görə 2050-ci ilə qədər dünya əhalisinin sayının 9 milyard nəfəri keçəcəyi, 60 yaşdan yuxarı əhalinin xüsusi çəkisinin isə üç dəfə artacağı gözlənilir [2].

Dünyanın bütün ölkələrində olduğu kimi, əhalinin qocalması prosesi Azərbaycan üçün də xarakterikdir. Bu isə, pensiya xərclərinin ödənilməsində dövlətə əhəmiyyətli çətinliklər yarada bilər. Belə ki,

¹The Fiscal Consequences of Shrinking Populations: [Electronic resource] / B.Clements, K.Dybczak, V.Gaspar [etc.]. - IMF staff discussion note, 2015.

URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2015/sdn1521.pdf>

² The 2018 Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the 28 EU Member States (2016-2070): [Electronic resource] / - Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018. URL:https://economy-finance.ec.europa.eu/system/files/2018-05/ip079_en.pdf

maliyyə dayanıqlığının kifayət qədər olmaması, əmək bazarında baş verən dəyişikliklər, qeyri-formal məşğulluq, sosial sığortadan yayınmalar, işləyənlərin fərdi uçot hesablarında yığılan vəsaitlərin investisiya edilməməsi pensiya sistemində gələcəkdə yarana biləcək problemlərdən xəbər verir. Dünyanın əksər ölkələrində pensiya sistemini liberallaşdırmaqla, belə problemlərin həllinə nail olunmuşdur. Ölkəmizdə isə pensiya təminatı tamamilə dövlətin nəzarətindədir. Bu sahədə mövcud və yarana biləcək problemlərin bir hissəsinin həllini pensiya sistemini liberallaşdırmaqla həll etmək mümkündür. Pensiya sisteminin liberallaşdırılması, həm də sosial-iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir. Bütün bunlar Azərbaycanda dayanıqlı pensiya sisteminin formalaşdırılması və liberallaşdırılması istiqamətində fundamental tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Məhz bu qeyd olunanlar baxımından “Azərbaycanda pensiya sisteminin liberallaşdırılmasının iqtisadi inkişafa potensial təsiri” adlı dissertasiyanın mövzusu xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının pensiya sistemi, onun **predmetini** isə pensiya sisteminin liberallaşdırılması ilə bağlı iqtisadi hadisə və proseslərin nəzəri, metodoloji və praktiki məsələlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Pensiya islahatlarının qiymətləndirilməsi, pensiyaçıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, pensiya sisteminin liberallaşdırılmasının sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi istiqamətlərində həm Azərbaycan, həm də xarici ölkə alimləri və mütəxəssisləri tərəfindən müxtəlif yanaşmalara əsaslanan tədqiqatlar aparılmışdır. Ümumi pensiya məsələləri ilə bağlı Azərbaycanda Ə.Q.Əlirzayev, Ə.T.Nağıyev, C.B.Quliyev, T.N.Əliyev, A.S.Quliyev, xarici ölkə alimlərindən E.Qontmaxer, A.V.Pudovkin, R.Disney, L.Klapper, A.Börsch-Supan, L.Klapper, G.Panos, A.Rozanov, B.P.Bosworth, G.Burtless, R.Beattie, V.McGillivray, D.Blake, J.Pitzer, A.Grech, A.Taha, M.Kolçak, D.Baker, L.Richard, B.H.Casey, J.M.Dostal, R.Fenge, B.Scheubel, R.Holzmann, R.P.Hinz və başqaları tədqiqatlar aparmışlar.

Xarici ölkə alimlərindən F.Chybalski, P.R.Orszag, N.Barr, P.A.Diamond, J.B.Wiliamson, Ç.Ergenekon, A.Karakoç,

M.A.Orenstein, L.J.Kotlikoff, K.Smetters, J.Walliser, N.Altıparmakov, M.Nedeljkovic, E.S.Andrews, Azərbaycan alimlərindən R.S.Abdullayeva, M.N.Əliyev, R.Ü.Mürşüdoğ və başqaları həm pensiya sahəsində mövcud olan vəziyyəti, həm də pensiya sistemlərinin liberallaşdırılmasının sosial-iqtisadi təsirlərini tədqiq etmişdirlər. Pensiya sisteminin maliyyə aspektləri ilə bağlı isə xarici ölkə alimlərindən C.Arza, C.Enache, S.G.Cecchetti, M.King, J.Yetman, E.Cosmin, R.M.Laura, C.M.Marius, E.Davis, Y.W.Hu, S.Emily, C.Gillion, J.Turner, C. Bailey, C.Meng, W.D.Pfau, K.Schmidt-Hebbel və D. Latulippe, V.S.Nazarov, E.D.Zabolotskiy, A.A.Kuklin və başqaları dəyərli tədqiqatlar aparmışdılar.

Demoqrafik proseslərdə baş verən dəyişikliklər isə Azərbaycan alimlərindən Ş.M.Muradov, R.Ş.Muradov, R.Əfəndiyev, A.Gözəlova, xarici alimlərdən isə O.V.Krasnova, A.Q.Lidere, Y.Aksoy, S.B.Henrique tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işində məqsəd Azərbaycan Respublikasında pensiya sisteminin liberallaşdırılmasının iqtisadi inkişafa potensial təsirini qiymətləndirməkdir. Qarşıya qoyulan məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- pensiya sisteminin liberallaşdırılmasının nəzəri və metodoloji əsaslarının müəyyən edilməsi;
- Azərbaycanda pensiya sisteminin mövcud vəziyyətinin təhlili, problemlərin aşkarlanması və qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycanda pensiya sisteminin liberallaşdırılmasına təsir edən iqtisadi, sosial və demoqrafik amillərin müəyyənləşdirilməsi;
- pensiya sisteminin liberallıq-dirijistlik səviyyəsinin ölçülüb qiymətləndirilməsi;
- pensiya sisteminin liberallaşdırılmasının sosial-iqtisadi inkişafa potensial təsirinin qiymətləndirilməsi;
- pensiya sisteminin liberallaşdırılması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində məntiqi ümumiləşdirmə, sorğu, müqayisəli və sistemli təhlil, analitik-statistik təhlil, korrelyasiya və reqressiya təhlili kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Azərbaycanın pensiya sistemi tədqiq olunan 30 ölkə arasında ən dirijistidir;
- Azərbaycanda pensiya sisteminin liberallaşdırılmasını bir sıra sosial, iqtisadi və demografik amillər zəruri edir;
- Əhalinin əmək pensiyasına əlçatanlıq səviyyəsi aşağıdır;
- Azərbaycanda pensiya kapitalından istifadə və ya vərəsəlik mexanizmi yoxdur;
- Demografik səbəblərdən Azərbaycanda dövlətin sosial yükü artdıqca, pensiya təminatı sistemində maliyyə problemləri yaranacaqdır;
- İqtisadiyyatda məşğul olanların DSMF-də yığılan vəsaitlərinin müxtəlif banklarda depozitə qoyularaq dəyərləndirilməsi sosial-iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir.
- Qeyri-dövlət pensiya sisteminin formalaşdırılması və səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün əhalinin maarifləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır;

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

- ✓ İlk dəfə olaraq PSL(D) İndeksi əsasında dünyanın 30 ölkəsinin pensiya sisteminin liberallıq səviyyəsi 10 illik dövr üzrə müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir;
- ✓ Azərbaycanda pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti artdıqca pensiya yaşlı əhalinin yaşa görə əmək pensiyası ilə təmin olunma səviyyəsinin aşağı düşdüyü müəyyənəşdirilmişdir;
- ✓ Azərbaycanda dövlətin sosial yükünün artdığı müəyyənəşdirilmişdir;
- ✓ Azərbaycanda pensiya sisteminin liberallaşdırılmasını zəruri edən sosial, iqtisadi və demografik amillər müəyyənəşdirilmişdir;
- ✓ İlk dəfə olaraq Azərbaycanda pensiya kapitalından istifadə, habelə vərəsəlik mexanizmi hazırlanmışdır;
- ✓ İlk dəfə olaraq iqtisadiyyatda məşğul olanların DSMF-də yığılan vəsaitləri müxtəlif banklarda depozitə qoyularaq dəyərləndirilmişdir;
- ✓ İlk dəfə olaraq MDSSH üzrə gəlirlər dövlət istiqrazları, Mərkəzi Bankın notları və banklararası kredit üzrə alətlərdə dəyərləndirilmişdir;

✓ 2030-cu ilə qədər MDSSH üzrə gəlirlərin və DSMF-in xərclərinin proqnozu verilmişdir;

✓ Azərbaycanda pensiya sisteminin liberallaşdırılmasının iqtisadi inkişafa təsirinin artırılması istiqamətində təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işindən pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı problemlərin həll edilməsində, pensiya təminatı ilə bağlı proqram və konsepsiyaların hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını BVF-nun, BMT-nin və İƏİT-in pensiya sistemi haqqında hesabatları, Azərbaycan Respublikasında pensiya sisteminin inkişafına dair qəbul edilmiş qanunlar, Dövlət Proqramı, Strategiya, Nazirlər Kabinetinin, Milli Məclisin normativ-hüquqi aktları, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun hesabatları, Hesablama Palatasının rəyləri, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin materialları təşkil edir.

Tədqiqatın aprobeiasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin nəticələri ilə bağlı Azərbaycan, Macarıstan, Rusiyada keçirilən konfranslarda çıxışlar edilmişdir. Onların sırasına “*Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın pensiya siyasəti*” (Azərbaycan-2016), “İqtisadi inkişafın ictimai rifahə təsirinin qiymətləndirilməsi” (Azərbaycan-2017), “Pensiyaçıların həyat səviyyəsi və yoxsulluq həddi” (Azərbaycan-2017), “Azərbaycanda pensiyaçıların sosial vəziyyətində baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi” (Azərbaycan-2018), “Влияние неформальной занятости на пенсионное обеспечение” (Rusiya-2019), “The role of demographic determinants in the liberalization of the pension system: cross-country analyze” (Macarıstan - 2021), “Оценка социально-экономических реформ в пенсионной системе Азербайджана” (Rusiya-2022), “Социальные факторы влияющие на либерализацию пенсионной системы в Азербайджане” (Rusiya-2023) daxildir. Dissertasiya işinin nəticələri “Zəfər günü”nə həsr olunmuş İqtisadiyyat İnstitutunda keçirilən elmi-tədqiqat işləri müsabiqəsində mükafata layiq görülmüşdür.

Dissertasiya mövzusu üzrə 17 elmi əsər dərc etdirilmişdir. Məqalə və tezislərin 5-i xarici jurnallarda, 12-si AAK-ın tövsiyə etdiyi nüfuzlu jurnallarda dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu

Dissertasiya işinin həcmi. Dissertasiya işi üç fəsil və doqquz paraqrafdan, giriş, nəticə və təkliflərdən ibarətdir. Dissertasiya işi I fəsil 40866 işarə, II fəsil 89119 işarə, III fəsil 58149 işarə, ümumilikdə 208568 işarə olmaqla 169 səhifədən ibarətdir.

MÜDAFİƏYƏ TƏQDİM EDİLƏN ƏSAS ELMI MÜDDƏALAR

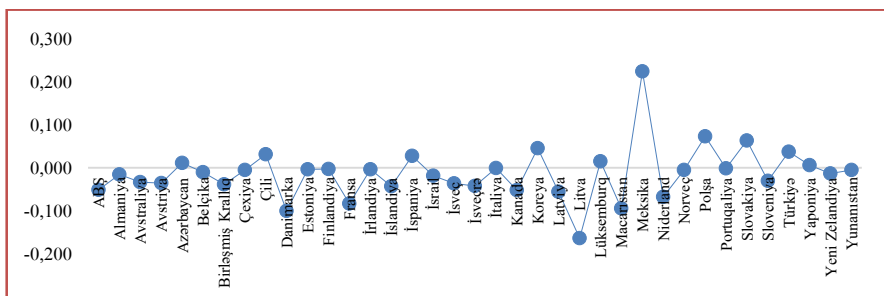
Müddəa 1. Azərbaycanın pensiya sistemi tədqiq olunan 30 ölkə arasında ən dirijistdir.

Pensiya sisteminin liberallıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün Pensiya Sisteminin Liberallığı (Dirijistliyi) İndeksindən (PSL(D)İ) istifadə olunur. PSL(D)İ i.e.d. R.S.Abdullayevanın təklif etdiyi Sosial Təminat Sisteminin Liberallığı (Dirijistliyi) İndeksinin (STSL(D)İ) metodologiyasına uyğun olaraq hesablanan üç sub-indeksdən biridir [3]. STSL(D)İ AR ETN İqtisadiyyat İnstitutunun hesabladığı İqtisadiyyatın Solluğu (Sağlığı) İndeksinin metodologiyasına əsaslanır.

Tədqiqat 10 illik dövr üzrə aparılmışdır. Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, PSL(D)İ üzrə 2011-2020-ci illərdə ölkələrin göstəricilərində baş verən dəyişikliklərə pensiya qanunvericiliyində dəyişikliklər və investisiyalara tətbiq olunan məhdudiyyətlər təsir göstərmişdir. PSL(D)İ-nin 2011-2020-ci illər üzrə dinamikasını nəzərdən keçirək (Qrafik 1).

2011-2020-ci illər ərzində ən çox liberallaşan ölkələr qrupuna Litva, Fransa, Macarıstan, Danimarka və Niderland, dirijist ölkələr qrupuna isə Meksika, Slovakiya, Çili, Polşa, Koreya, İspaniya və Türkiyə daxildir.

³ Abdullayeva, R.S. Sosial təminat: liberal və dirijist iqtisadi sistemlərdə // - Bakı: "Elm və Bilik", - 2018. - 200 s.

Qrafik 1. PSL(D) İndeksinin 2011 və 2020-ci illərdə dəyişmə dinamikası

Qeyd: Qrafik müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Beləliklə, aparılan araşdırma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, dövlətin pensiya xərclərinin azaldılması, özəl pensiya fondlarının investisiyalaşmasına tətbiq olunan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması, işəgötürənlər üçün sosial sığorta haqqı dərəcəsinin azaldılması pensiya sistemlərinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bunu PSL(D)İ 2011-2020-ci illərdəki dinamikasında, xüsusilə, Litva, Meksika, Danimarka, Fransa, Macarıstan və Polşanın təmsalında aparılan araşdırma əsasında görmək mümkündür. Azərbaycanda işəgötürənlər üçün sosial sığorta haqqı dərəcəsinin yüksək olması və qeyri-dövlət pensiya fondlarının mövcud olmaması, PSL(D)İ görə ən dirijist mövqedə olmasına gətirib çıxarmışdır.

Müddəa 2. Azərbaycanda pensiya sisteminin liberallaşdırılmasını bir sıra sosial, iqtisadi və demoqrafik amillər zəruri edir.

Dövlət pensiya sistemi ilə bərabər qeyri-dövlət pensiya təminatının da olması pensiyaçıların sosial müdafiəsini gücləndirməklə investisiya mühitinin canlanmasına, iqtisadi artıma töhfə vermiş olur. Lakin ölkəmizdə pensiya sisteminin liberallaşdırılmasına, yəni qeyri-dövlət pensiya sisteminin formalaşdırılmasına mane olan bir sıra amillər mövcuddur. Onlara iqtisadi, sosial və demoqrafik amillər daxildir.

Ölkəmizdə pensiya sisteminə təsir göstərən *iqtisadi amillər* sosial sığorta haqqlarının yığılmasında, aktiv-passiv sığortalı nisbətində, iqtisadi fəaliyyətin gizlədilməsi və DSMF-in gəlir və xərclərində özünü göstərir. Azərbaycanda pensiya sisteminin

liberallaşdırılmasına təsir edən iqtisadi amillərdən ən mühümü məhz *yığımlarla* əlaqədardır. Azərbaycanda məcburi sosial sığorta ödəmələri “*Sosial sığorta haqqında*” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən müəyyən olunur. Qanuna əsasən, “*məcburi dövlət sosial sığorta haqqı əmək ödənişinə nisbətdə faizlə müəyyən edilir, 22% sığortaedənin və 3% sığortaolunanın vəsaiti hesabına ödənilir*” [4]. Ümumiyyətlə, liberal iqtisadiyyata malik olan ölkələrdə işəgötürən üçün sosial sığorta ödəmələri ya yoxdur (Danimarka, Çili, Yeni Zelandiya), ya da kiçik məbləğdədir (ABŞ, Avstraliya, İsveçrə, İslandiya, Litva, Kanada, Koreya). Azərbaycan da daxil olmaqla, nisbətən dirijist iqtisadiyyata malik olan ölkələrdə isə işəgötürən üçün sosial sığorta ödəmələri yüksəkdir (Avstriya, Çexiya, Fransa, Estoniya, İtaliya).

Azərbaycanda pensiya sisteminin liberallaşdırılmasına təsir edən iqtisadi amillərdən biri də, *aktiv/passiv sığortalı nisbətidir*. Bu bir pensiyaçıını nə qədər işçini maliyyələşdirdiyini göstərir. Bu nisbətin bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə 4, hətta bəzilərində daha yüksək 6-7 nisbətində olması mümkündür. Pensiya sisteminin dayanaqlı olması üçün bu nisbətin 4 olması qənaətbəxş hesab olunur. Ancaq bu nisbətin minimum qiyməti 2-dən aşağı olmamalıdır. Əgər 2-dən aşağı göstərici varsa, sosial təminat sistemində artıq problemlərin mövcud olması deməkdir. Hazırda Avropa Birliyi ölkələrində 4 sığortalıya 1, İƏİT ölkələrində isə 6 sığortalıya 1 pensiyaçı düşür [5]. Baxmayaraq ki, Azərbaycanda yığım pensiya sistemi fəaliyyət göstərir, aktiv-passiv sığortalı nisbəti ölkəmiz üçün çox əhəmiyyətlidir. Çünki, məcburi dövlət sosial sığorta haqqı (MDSSH) əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə, dəfnə, hamiləliyə və doğuşa, uşağın anadan olmasına, 3 yaşına çatana qədər uşaqlara qulluqla əlaqədar olaraq müavinətlərin ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycanda aktiv-passiv sığortalı nisbəti 2013-cü ildə

⁴ “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // 18 fevral 1997-ci ildə qəbul edilmişdir (7 mart 2023-cü il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, - 2023. URL: <https://e-qanun.az/framework/3813>

⁵ Taha, A., Kolçak M. Türkiyə və OECD Ülkelerinde Sosyal Güvenlik Harcamaları // Journal of Social Sciences of Muş Alparslan University, -2017. – Vol. 5, No3.

2,07 idisə, hazırda 2022-ci ildə əhəmiyyətli dərəcədə artaraq 4 olmuşdur [6].

BMT tərəfindən bəzi ölkələrin 2100-cü ilə qədər proqnozları verilmişdir. Əgər ABŞ-da 2015-ci ildə 1 pensiyaçını 4,06 işçi maliyyələşdirsə, 2020-ci ildə bu göstərici 3,51 olmuş, 2100-cü ildə isə 1,82 olması proqnozlaşdırılır. Proqnozlara əsasən aktiv-passiv sığortalı nisbəti Rusiyada 4,84-dən 2,22-yə, Yaponiyada 2,16-dən 1,31-ə, Almaniya 2,88-dən 1,48-ə, Birləşmiş Krallıqda 3,23-dən 1,68-ə, Fransada 3,00-dən 1,6-ya, İtaliyada 2,65-dən 1,43-ə, İspaniyada 3,27-dən 1,37-yə, Ukraynada 4,05-dən 1,92-yə, Polşada 4,11-dən 1,41-ə, Çində isə 6,91-dən 1,56-ya enəcəkdir [7].

2016-cı ildə Azərbaycanda məşğul əhalinin sayı 4759,9 min nəfər və faktiki sığorta ödəyicilərinin sayı 3316,78 min nəfər təşkil edirdisə, həmin ildə 1443,12 min nəfər və ya məşğul əhalinin 30,3%-i qeyri-formal əmək bazarının payına düşürdü. 2016-cı ildə məşğul əhalinin 69,7%-i isə formal əmək bazarının iştirakçısı idi [8]. Təhlildən göründüyü kimi, 2016-2022-ci illəri əhatə edən dövrdə qeyri-formal əmək bazarında iştirakçı sayı 28,3 faiz bəndi azalmışdır. Belə ki, 2022-ci ildə qeyri-formal əmək bazarında iştirakçı sayı 2016-cı illə müqayisədə 14,5 dəfə, 2019-cu illə müqayisədə 12,1 dəfə azalmışdır. Bu dəyişikliyin birinci səbəbi, son illərdə məşğulluğun təmin oluması ilə bağlı dövlətin qəbul etdiyi strategiya və proqramlardır. Xüsusilə *“Azərbaycan Respublikasında qeyri-formal məşğulluğun qarşısının alınmasına dair Tədbirlər Planı”*nda [9] öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, pensiya təminatı

⁶ Həşimova,V.X. Azərbaycanda pensiya sisteminin liberallaşdırılmasına təsir göstərən iqtisadi amillər // Bakı: İqtisadi Artım və İctimai Rifah, - 2018. № 1, - s. 91-101.

⁷ Workers Per Retiree (ages 20-64 per ages 65+): [Electronic resource] / United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2017. URL: <https://www.econdataus.com/workers.html>

⁸ “Əmək Bazarı” Statistik məcmuə: [Elektron resurs] // Bakı: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, - 2022. URL: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

⁹“Azərbaycan Respublikasında qeyri-formal məşğulluğun qarşısının alınmasına dair Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // 9 oktyabr 2017-ci ildə qəbul

qeyri-formal məşğulluqda ən mühüm təşviq mexanizmlərindən biridir. Belə ki, pensiya təminatını sığorta stajı və ödənilən məcburi sosial sığorta haqları əsasında əldə etmək mümkün olur. İkincisi, COVID-19 pandemiyası zamanı işə çıxmaq üçün icazələrin alınması məqsədilə işəgötürənlər əmək müqavilələrini rəsmiləşdirmişdir. Nəticədə sığortaolunanların sayı artmışdır. 2016-2022-ci illərdə məşğul əhəlinin sayı 1,03 dəfə, sığortaolunanların sayı isə 1,45 dəfə artmışdır. Qeyri-formal məşğulluğun səviyyəsinin azaldılması DSMF-in gəlirlərinin artmasına da müsbət təsir göstərmişdir.

Belə ki, 2010-cu ildə məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə gəlirlərin DSMF-in ümumi gəlirlərində xüsusi çəkisi 69,7% olduğu halda, 2016-cı ildə 62,1%-ə qədər azalmışdır. 2022-ci il üçün bu göstərici 76,32% təşkil etmişdir. Aparılan təhlil əsasında müəyyən olunmuşdur ki, məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə gəlirlər ən yaxşı halda DSMF-in xərclərinin 2005-ci ildə 63,59% ödədiyi halda, 2017-ci ildə isə 59,82%-ni təşkil etmişdir. 2017-ci ildə pensiya yaşının və sosial sığorta stajının artırılması, MDSSH üzrə gəlirlərin də artımına səbəb olmuşdur. 2021-ci ildə isə bu göstərici 79,36%, 2022-ci ildə 80% təşkil etmişdir. Bu artımın səbəbi təkcə pensiya yaşının və sığorta stajının artırılması deyil, həmçinin qeyri-formal məşğulluğun qarşısının alınması üçün həyata keçirilən tədbirlərdir.

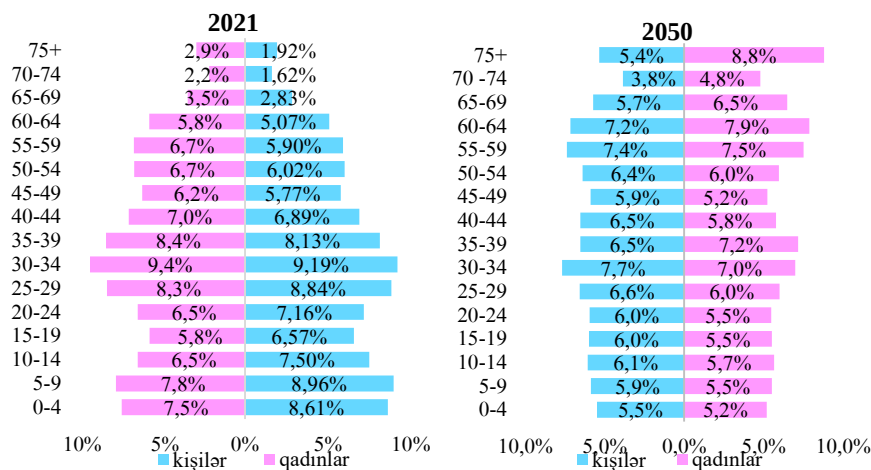
Aparılan təhlil göstərir ki, MDSSH nə qədər çox ödənilərsə, əhaliyə bir o qədər çox ödənişlər edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, MDSSH üzrə yığımların artması, həm əmək pensiyalarının ödənilməsi xərclərini, həm də MDSSH hesabına müavinət xərclərini artıracaqdır. Bu isə, əhəlinin, xüsusilə də pensiyaçıların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olacaqdır. Sığortaolunanlar üzrə ödənilən sosial sığorta haqları ilə pensiya və müavinətlər arasında əlaqənin daha da gücləndirilməsi üçün ilk növbədə “gizli işləyənlər”in sayının azaldılması zəruridir.

Pensiya sisteminin dayanıqlığının ən mühüm göstəricilərindən biri məhz dövlətin pensiya xərclərinin ÜDM-ə olan nisbətidir. Azərbaycanda dövlətin pensiya xərclərinin ÜDM-ə nisbəti 2006-2022-ci illər ərzində 2,8%-dən 6,9%-ə yüksəlmişdir.

edilmişdir (14 iyun 2019-cu il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, - 2019. [URL:https://e-qanun.az/framework/36613](https://e-qanun.az/framework/36613)

Pensiya sisteminin formalaşmasına təsir edən *demoqrafik proseslərə* pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti, doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu, pensiya yaşı, gözlənilən pensiya ödənişi müddəti və təbii artım amilləri aiddir [¹⁰].

BMT-nin proqnozlarına əsasən 2050-ci ildə əhalinin yaş quruluşunda yuxarıdan yaşlanma sürətlənəcəkdir. 2000-ci ilin əvvəlinə 65+ yaşlı əhalinin ümumi əhalinin arasında xüsusi çəkisi 5,2% idisə, hazırda 2021-ci ilin əvvəlinə 2,2 fazi bəndi artaraq 7,4%, 2022-ci ilin əvvəlinə 8,0%, 2023-cü ilin əvvəlinə isə 8,5% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, qocalma prosesi ölkəmiz üçün xarakterikdir və bu qocalma prosesi davam edəcəkdir [¹¹].

Qrafik 2. Yaş piramidası (2021, 2050-ci il)

Mənbə: Qrafik *World Population Prospects* və *Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri* Statistik məcmuənin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 2-yə nəzər salsaq, görərik ki, əhalinin quruluşunda 65+ yaşlı əhalinin xüsusi çəkisi 2021-ci ildə qadınlar üzrə 8,6%, kişilər

¹⁰Abdullayeva R.S., Həşimova V.X. Pensiya sisteminin liberallıq-inzibətilik səviyyəsi və sosial-iqtisadi inkişaf [və b.] // İS(S)İ-2015: İqtisadiyyatın liberallıq potensialı. Nazim Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə. Bakı: - 2017 - səh. 136-163.

¹¹World Population Prospects 2022: [Electronic resource] / The Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations, 2022. URL: <https://population.un.org/wpp/>

üzrə isə 6,4% idisə, 2050-ci ildə təqribən 2,3 dəfə artaraq qadınlar üzrə 20,1%, kişilər üzrə isə 15% olacaqdır. Bu isə o deməkdir ki, 2050-ci il üçün Azərbaycanda 65+ əhalinin xüsusi çəkisi çoxalacaqdır və bu da ölkənin potensial sosial yükünü artıracaqdır.

Azərbaycanda pensiya sisteminin liberallaşdırılmasını zəruri edən *sosial amillərə* pensiyaların nisbi səviyyəsi, pensiyaların əvəzetmə əmsalı, pensiyaçıların yoxsulluq səviyyəsi, pensiyaçıların gəlirləri və s. daxildir. Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, pensiyaların nisbi səviyyəsi, pensiyaların əvəzetmə əmsalı, pensiyaçıların yoxsulluq səviyyəsi pensiya sistemlərinin istər liberal, istərsə də dirijist olduğu ölkələrdə yüksək ola bilər.

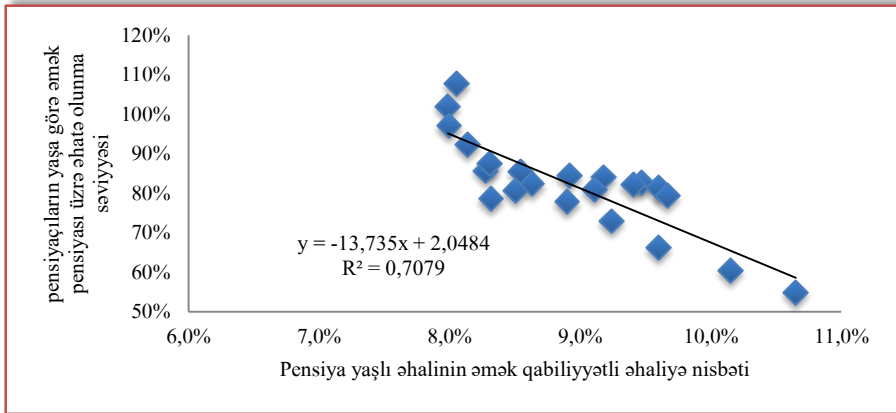
Müddəa 3. Əhalinin əmək pensiyasına əlçatanlıq səviyyəsi aşağıdır.

Pensiya yaşının artırılması yaşa görə əmək pensiyasına əlçatanlığı demək olar ki, azaldır. BƏT-in hesablamalarına görə yaşlılar arasında pensiyaçıların əhatəliliyinin dünya üzrə orta səviyyəsi 53,7%, Qərbi Avropada 98%, Latın Amerikasında 71%, Cənubi Asiyada isə 24% təşkil edir. Bu göstərici Çində, İtaliyada, Fransada, Kanadada, Almaniyada, ABŞ-da, Yaponiyada, Böyük Birtaniyada 100%, Türkiyədə 20%, Hindistanda 24%, Meksikada 25%, Avstraliyada 74%, Braziliyada 78%, Argentinada 89%, İndoneziyada 14% təşkil edir [12].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda pensiya yaşı artırıldıqca pensiya yaşlı əhalinin yaşa görə əmək pensiyası üzrə əhatə olunma səviyyəsi aşağı düşür. Belə ki, 2001-2022-ci illərdə pensiya yaşlı əhalinin yaşa görə əmək pensiyası üzrə əhatə olunma səviyyəsi 2001-ci ildə 86% idisə, artıq 2022-ci ildə bu rəqəm 51% təşkil etmişdir. Bu o deməkdir ki, 2022-ci ildə pensiya yaşlı əhalinin cəmi 51%-i, yəni təxminən yarısı əmək pensiyası ilə əhatə olmuşdur. Qalan yarısı isə əmək pensiyasına əlçatanlığı olmayan insanlardır ki, bu şəxslər yaşa görə müavinət alırlar.

¹² World social protection report 2017-19: Universal social protection to achieve the Sustainable Development Goals: [Electronic resource] / Geneva: ILO, 2017. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_604882.pdf

Azərbaycanda pensiyaçıların yaşa görə əmək pensiyası üzrə əhatə olunma səviyyəsi ilə pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti arasındakı korrelyasiya əlaqəsini nəzərdən keçirək (Qrafik 3).

Qrafik 3. Azərbaycanda pensiyaçıların yaşa görə əmək pensiyası üzrə əhatə olunma səviyyəsi və pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti arasındakı asılılıq (2006-2022-ci illər)

Mənbə: Qrafik Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin hesabatı və Azərbaycanın demografik göstəriciləri Statistik məcmuənin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Aparılan təhlil əsasında müəyyən edilmişdir ki, göstəricilər arasında mənfi yüksək əks korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur ($R = -0,841$). Bu, o deməkdir ki, Azərbaycanda pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti artdıqca pensiya yaşlı əhalinin yaşa görə əmək pensiyası ilə təmin olunma səviyyəsi aşağı düşür. Buna görə də əhalinin əmək pensiyasına əlçatanlığını təmin etmək üçün pensiyaya çıxmaq üçün irəli sürülən şərtlərin yumşaldılması, habelə pensiya sisteminin liberallaşdırılması lazımdır.

Müddəa 4. Azərbaycanda pensiya kapitalından istifadə və ya vərəsəlik mexanizmi yoxdur.

Azərbaycanda 2001-2022-ci illər arasında əmək qabiliyyətli yaşda ölənlərin sayı ilbəil artmaqda davam edir. ARDSK-nın məlumatlarına əsasən, ümumi ölənlərin tərkibində əməkqabiliyyətli yaşda ölənlərin xüsusi çəkisi kişilər üzrə 2001-ci ildə 35% olduğu

halda, 2022-ci ildə 45%, qadınlar üzrə isə 2001-ci ildə 15,3% olduğu halda, 2022-ci ildə 22,7% təşkil etmişdir. Yəni, hər 100 kişidən 45 nəfəri, hər 100 qadınlardan 23 nəfəri pensiya yaşına çatmadan vəfat edir. Bir pensiyaçının gözlənilən pensiya ödənişi müddəti təxminən 12 il olmalıdır ki, əmək fəaliyyəti dövrü yığılan pensiya kapitalını tam almaq imkanı olsun. *“Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən əmək qabiliyyətli yaşda vəfat edən ailə üzvlərinin ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası hüququ yaranır. Bu kateqoriyaya “18 yaşına çatmamış övladı, 18 yaşına çatanaq qədər əlilliyi müəyyən olunmuş, 18 yaşından yuxarı əlilliyi olan şəxs, 23 yaşına qədər əyani şöbədə təhsil alanlar, ata, ana, ər, arvad pensiya yaşına çatmışlarsa, yaxud orqanizmin funksiyalarının 61-80% və ya 81-100% pozulmasına görə əlilliyi müəyyən olunmuş şəxslər, valideynlərdən biri və ya ər (arvad), yaxud baba, nənə, qardaş, bacı vəfat etmiş və ya həlak olmuş ailə başçısının 8 yaşına çatmamış uşaqlarına, qardaşlarına, bacılarına, nəvələrinə baxırsa və işləmirsə”* aid edilir [13]. Bəzi hallarda isə vəfat edən ailəsi bu kateqoriyanın heç birinə aid edilmədiyindən illərlə toplanan vəsaitdən istifadə imkanından məhrum olur. Belə kateqoriyaya daxil olan insanların pensiya kapitalından istifadə imkanı və vərəsəlik mexanizmi təəssüflər olsun ki, Azərbaycan qanunvericiliyində öz əksini tapmamışdır. İstər pensiya kapitalından istifadə olunması, istərsə də vərəsəlik mexanizmləri bir çox ölkədə mövcuddur. Dünya təcrübəsində pensiya kapitalının müəyyən qisminin çıxarılmasına və ya kredit kimi istifadə edilərək yenidən qaytarılmasına icazə verilir. Pensiya kapitalından, həmçinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması, təmiri, ipoteka kreditinin ödənilməsi, tibbi sığorta paketinə daxil olmayan əməliyyatların edilməsi və ya müalicə üçün də istifadə etmək olar. Bəzi ölkələrdə isə pensiya yaşına çatmadan, vaxtından əvvəl pensiya kapitalı sistemdən geri götürülərsə, o zaman sığortaolunanlar müəyyən məbləğdə vergi ödəməli olurlar.

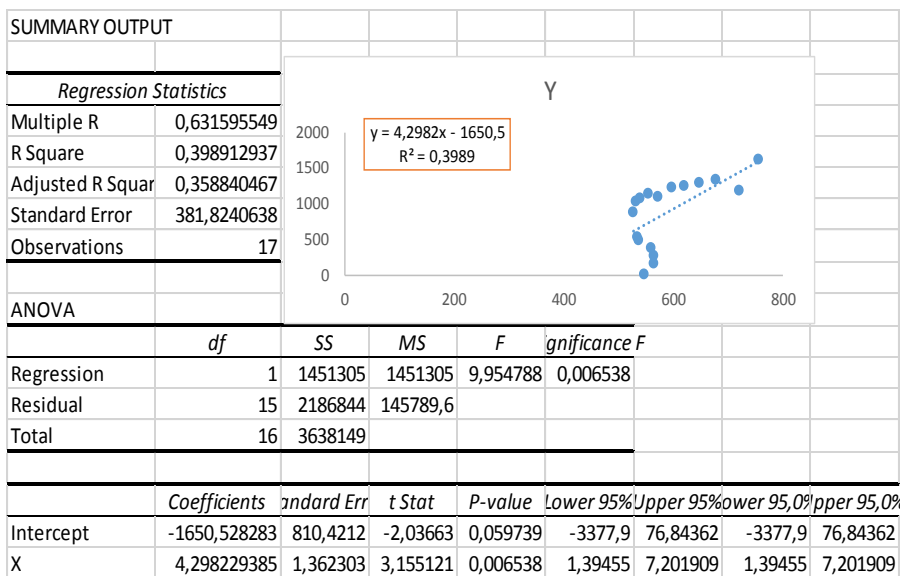
¹³ Əmək pensiyaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // 7 fevral 2006-cı ildə qəbul edilmişdir (30 dekabr 2022-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, - 2022.

URL: <https://www.e-qanun.az/framework/11566>

Müddəa 5. Demografik səbəblərdən Azərbaycanda dövlətin sosial yükü artdıqca, pensiya təminatı sistemində maliyyə problemləri yaranacaqdır.

Həyata keçirilən pensiya islahatlarının əsas istiqaməti maliyyə dayanıqlığının gücləndirilməsidir. Aparılan təhlillər göstərdi ki, DSMF-in məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə gəlirləri artır, lakin dövlət büdcəsindən transfertlər azalmır, əksinə artır. Bu isə dövlətin sosial yükünün yenə də artmasına gətirib çıxarır. Baxmayaraq ki, dövlət büdcəsindən transfertlərin həcmi artır, DSMF-in gəlirlərində dövlət büdcəsindən transfertlərin xüsusi çəkisi hazırda azalmaq üzrədir.

Pensiya təminatı sisteminin maliyyə dayanıqlığını qiymətləndirmək üçün aşağıdakı qrafikdə 65+ yaşlı əhalinin sayı və dövlət büdcəsindən DSMF-ə olan transfertlərin reqressiya analizi verilmişdir (Qrafik 4).

Qrafik 4. 65+ yaşlı əhalinin sayının dövlət büdcəsindən DSMF-ə olan transfertlər ilə reqressiya analizi

Qeyd: Qrafik müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Aparılan reqressiya analizi nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, 65+ yaşlı əhalinin sayının 1% artması dövlət büdcəsindən DSMF-ə olan transfertlərin həcmi 2,85% artırır. Bu isə onu göstərir ki, nə qədər islahatlar həyata keçirilsə də, yaşlı əhalinin xüsusi çəkisinin artması dövlətin sosial yükünün ağırlaşmasına səbəb olacaqdır. Əgər ölkəmizdə 2023-cü ildə pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti 12,2%-dirsə, BMT-nin proqnozlarına əsasən 2050-ci ildə 26,7% təşkil edəcəkdir [14]. Odur ki, yığılan vəsaitlərin investisiyalaşdırılması zəruridir. Bunun da nəticəsində dövlətin sosial yükünün azaltmaq mümkündür.

MDSSH üzrə daxilolmaların və DSMF-in xərclərinin 2030-cu ilə qədər proqnozu hesablanmışdır. Proqnozlara görə MDSSH üzrə daxilolmalarda və DSMF-in xərclərində 2030-cu ilə qədər artım dinamikası müşahidə ediləcəkdir və MDSSH üzrə daxilolmalar 2030-cu ildə 4970,183 milyon manat, DSMF-in xərcləri isə 7013,28 milyon manat olacaqdır. Yəni, MDSSH üzrə daxilolmalar 2030-cu ilə qədər 29,3%, DSMF-in xərcləri isə 44,8% artacaqdır. Beləliklə, əgər hazırda MDSSH üzrə daxilolmalar ən yaxşı halda DSMF-in xərclərini 79,36% ödədiyi halda, aparılan proqnoz hesablamalara görə 2030-cu ildə MDSSH üzrə daxilolmalar ən yaxşı halda DSMF-in xərclərini 71% ödəyə biləcəkdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, 2030-cu ildə MDSSH üzrə daxilolmalar DSMF-in xərclərini 8,36% daha az ödəyəcəkdir.

Aparılan proqnoz hesablama əsasında müəyyən olunmuşdur ki, MDSSH üzrə gəlirlər DSMF-in xərclərini 8,36% az ödəcəyi halda, dövlət büdcəsindən transfertin həcmi artacaqdır. Fikrimizcə, dövlətin sosial yükünü azaltmaq üçün MDSSH üzrə gəlirlər investisiyalaşdırılmalıdır ki, DSMF-in gəlirlilik səviyyəsi artsın. Bununla da müəyyən zamandan sonra DSMF öz-özünü maliyyələşdirən qurum olsun.

Hazırda MDSSH üzrə daxilolmaların dövlət istiqrazları, Mərkəzi Bankın notları və banklararası kredit üzrə alətlərdə aşağıdakı nisbətlərdə yerləşdirilməsi daha məqsədəuyğundur (Cədvəl 1).

¹⁴ World Population Review: [Electronic resource] / United Nations
URL: <http://worldpopulationreview.com/>

Cədvəl 1. MDSSH üzrə gəlirlərin portfel bölgüsü

MDSSH üzrə gəlirlər, manat	Dövlət istiqrazları	Mərkəzi Bankın notları	Banklararası kredit üzrə orta faiz dərəcəsi		Cəmi
	orta gəlirlilik 8%	orta gəlirlilik 8,77%	manat	xarici valyuta	
			7,55%	5,12%	
portfel bölgüsü	50%	30%	10%	10%	
3843380000	1921690000	1153014000	384338000	384338000	
	153735200	101119327,8	29017519	19678105,6	
	2075425200	1254133328	413355519	404016105,6	4146930152
3843380000	30%	40%	15%	15%	
	1153014000	1537352000	576507000	576507000	
	92241120	134825770,4	43526278,5	29517158,4	
	1245255120	1672177770	620033279	606024158,4	4143490327
3843380000	30%	50%	10%	10%	
	1153014000	1921690000	384338000	384338000	
	92241120	168532213	29017519	19678105,6	
	1245255120	2090222213	413355519	404016105,6	4152848958

Mənbə: Cədvəl Mərkəzi bankın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1-in göstəricilərinə əsasən 2022-ci ildə dövlət istiqrazları orta gəlirliliyi 8%, Mərkəzi Bankın notları 8,77%, banklararası kredit üzrə manat ilə 7,55%, xarici valyuta ilə 5,12% təşkil etmişdir. Cədvəl 2-də MDSSH üzrə DSMF-ə daxil olan vəsaitin portfel bölgüsü üç müxtəlif istiqamət üzrə verilmişdir. Birincisi, MDSSH üzrə gəlirlərin 50%-i dövlət istiqrazlarında, 30%-i Mərkəzi Bankın notlarında, 20%-i isə banklararası kredit üzrə manatla 10%, xarici valyuta ilə 10% olmaqla dəyərləndirilmişdir. Bu zaman MDSSH üzrə gəlirlər ayda 303550152,4 manat olmaqla, il ərzində isə təxminən 2 dəfə arta bilər.

İkincisi, MDSSH üzrə gəlirlərin 30%-i dövlət istiqrazlarında, 40%-i Mərkəzi Bankın notlarında, 30%-i isə banklararası kredit üzrə manatla 15%, xarici valyuta ilə 15% olmaqla dəyərləndirilmişdir. Bu zaman MDSSH üzrə gəlirlər 300110327,3 manat olmaqla, il ərzində isə təxminən 2 dəfə arta bilər.

Üçüncüsü, MDSSH üzrə gəlirlərin 30%-i dövlət istiqrazlarında, 50%-i Mərkəzi Bankın notlarında, 20%-i isə banklararası kredit üzrə manatla 10%, xarici valyuta ilə 10% olmaqla dəyərləndirilmişdir. Bu zaman MDSSH üzrə gəlirlər 309468957,6 manat olmaqla, il ərzində isə təxminən 2 dəfə arta bilər.

Aparılan hesablamalar göstərir ki, DSMF məcburi sosial sığorta haqlarını düzgün və səmərəli şəkildə dəyərləndirərək əlavə maliyyə vəsaiti əldə edə bilər. Bu isə, pensiyaçıların gəlirlərinin artmasına, rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarar.

Müddəa 6. İqtisadiyyatda məşğul olanların DSMF-də yığılan vəsaitləri müxtəlif banklarda depozitə qoyularaq dəyərləndirilməsi sosial-iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir.

Ölkəmizdə mövcud olan pensiya sisteminin çatışmayan xüsusiyyətlərindən biri də fərdi uçot hesablarında toplanan pensiya kapitalının dəyərləndirilməməsidir. Belə ki, sosial sığorta haqqı ödəyənlər həmin vəsaitləri vizual olaraq öz fərdi uçot hesablarında görə bilir, lakin ondan nə istifadə edə bilir, nə də ki, onu artırır bilir. Lakin beynəlxalq təcrübəyə əsasən əhali fərdi uçot hesablarında toplanan minimum pensiya kapitalını və ya hesabdan istədiyi məbləği, istədiyi, inandığı bankda depozitə qoyub dəyərləndirə bilər. Bu zaman minimum pensiya məbləğindən artıq faiz gəliri əldə edə bilər. Aşağıdakı cədvəldə minimum pensiya kapitalı olan 40320 manatın banklarda dəyərləndirilməsi əks olunmuşdur. 40320 manat pensiya kapitalını müxtəlif banklarda üç illik müddətinə depozitə qoyduqda illik əldə olunan vəsait vasitəsilə pensiya məbləğini artırmaq olur. Məsələn, ən yüksək bank faizi (10,5%) Turanbank və Bank of Bakudadır. İllik 4233,6 manat, 3 illik isə 12700,8 manat gəlir əldə etmək olar. Həmin gəliri minimum pensiya kapitalının üzərinə gəldikdə 53020.8 manat pensiya kapitalı edir. Həmin məbləği 144-ə bölərək, aylıq 368,2 manat pensiya məbləği əldə etmiş oluruq. Bu isə minimum pensiya məbləğindən 88,2 manat çoxdur. Beləliklə, fərdi hesablarda toplanan vəsaitlərin bank depozitlərinə qoyularaq dəyərləndirilməsi pensiya məbləğinin artımı ilə yanaşı, pensiyaçıların həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Minimum pensiya kapitalının banklarda dəyərləndirilməsi, manat

Banklar	Bank faizi, %	İllik	3 illik	Pensiya kapitalının həcmi	Aylıq pensiya məbləği	Fərq
ABB	6.5	2620.8	7862.4	48182.4	334.6	54.6
AccessBank	10.5	4233.6	12700.8	53020.8	368.2	88.2
AFB Bank	9.5	3830.4	11491.2	51811.2	359.8	79.8
ASB Bank	7.0	2822.4	8467.2	48787.2	338.8	58.8
Azər Trük Bank	5.5	2217.6	6652.8	46972.8	326.2	46.2
Bank Avrasiya	8.0	3225.6	9676.8	49996.8	347.2	67.2
Bank BTB	10.3	4132.8	12398.4	52718	366.1	86.1
Bank of Baku	10.5	4233.6	12700.8	53020.8	368.2	88.2
Bank Respublika	9.5	3830.4	11491.2	51811.2	359.8	79.8
Bank VTB	7.0	2822.4	8467.2	48787.2	338.8	58.8
ExpressBank	9.5	3830.4	11491.2	51811.2	359.8	79.8
Günay Bank	7.0	2822.4	8467.2	48787.2	338.8	58.8
Kapital Bank	6.5	2620.8	7862.4	48182.4	334.6	54.6
Muğanbank	9.5	3830.4	11491.2	51811.2	359.8	79.8
Naxçıvanbank	10.0	4032	12096	52416	364	84
Premium Bank	8.0	3225.6	9676.8	49996.8	347.2	67.2
Rabitəbank	10.0	4032	12096	52416	364	84
Turanbank	10.5	4233.6	12700.8	53020.8	368.2	88.2
Unibank	9.5	3830.4	11491.2	51811.2	359.8	79.8
Xalq Bank	6.0	2419.2	7257.6	47577.6	330.4	50.4
YapıKredi Bank	5.5	2217.6	6652.8	46972.8	326.2	46.2
Yelo Bank	10.0	4032	12096	52416	364	84
Ziraat Bank	7.0	2822.4	8467.2	48787.2	338.8	58.8

Mənbə: Cədvəl Mərkəzi bankın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müddəa 7. Qeyri-dövlət pensiya sisteminin formalaşdırılması və səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün əhəlinin maarifləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Azərbaycanda pensiya sisteminin mövcud vəziyyətini və vətəndaşların bu sistemdən məmnuniyyət səviyyəsini qiymətləndirmək üçün Google Survey vasitəsilə bizim tərəfimizdən sorğu həyata keçirilmişdir. 12 sualdan ibarət olan həmin sorğuda 552

nəfər iştirak etmişdir. Sorğu anketində aşağıdakı suallar əks olunmuşdur:

1. Pensiya (sosial) sığortanız varmı?
2. Azərbaycanda dövlət pensiya təminatından razısınız mı?
3. Pensiya məbləği Sizi qane edirmi?
4. Sizin fikrinizcə, pensiya yaşı qadınlar və kişilər üçün eyni olmalıdırmı?
5. "Əmək pensiyaları haqqında" Qanuna edilən dəyişikliklərə görə pensiya yaşının artırılmasını məqbul hesab edirsinizmi?
6. Pensiya yaşının nə qədər olmasını məqbul hesab edirsiniz?
7. Dövlət pensiya təminatında Sizi qane etməyən amillər hansılardır?
8. Pensiya məbləği nə qədər olsa, Sizi qane edər?
9. Qeyri-dövlət pensiya təminatı haqqında məlumatınız varmı?
10. Azərbaycanda qeyri-dövlət pensiya təminatını formalaşdırmağa ehtiyac varmı?
11. Azərbaycanda qeyri-dövlət pensiya təminatının formalaşdırılmasını istəyerdinizmi?
12. Hansı pensiya təminatına üstünlük verərdiniz?

Keçirilən sorğunun nəticələrindən aydın olur ki, Azərbaycanda əhali dövlət pensiya təminatından, pensiya yaşından, pensiya məbləğindən və qanunvericilikdə mövcud olan boşluqlardan narazıdır, qeyri-dövlət pensiya təminatının formalaşdırılmasını zəruri hesab edir və dövlət pensiya təminatı ilə yanaşı qeyri-dövlət pensiya təminatında iştirak etmək istəyir.

Respondentlər qeyri-dövlət pensiya təminatı haqqında ətraflı məlumata malik olmadıqlarını, lakin ölkəmizdə qeyri-dövlət pensiya sisteminin formalaşdırmağa ehtiyac olduğunu vurğulamışdır. Respondentlərin əksəriyyəti həm dövlət, həm də qeyri-dövlət pensiya təminatına üstünlük verdiklərini qeyd etmişdir.

Aparılan tədqiqat və keçirilən sorğu nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda qeyri-dövlət pensiya sisteminin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün əhəlinin maarifləndirilməsinə böyük ehtiyac var. Bunun üçün ilk növbədə kütləvi informasiya vasitələrində, həmçinin ali təhsil ocaqlarında, müəssisələrdə və həmkarlar ittifaqlarında silsilə təlimlər keçirilməlidir.

ƏSAS NƏTİCƏLƏR

Əhalinin pensiya təminatının gücləndirilməsi məqsədilə pensiya sistemlərinin liberallaşdırılması sahəsində aparılan araşdırmalar aşağıdakı nəticələri əldə etməyə əsas verir:

✓ Dünya əhalisinin tərkibində qocalma prosesi gedir və bu proses əksər ölkələrin pensiya sistemində maliyyə çətinliyi yaradır. Odur ki, əksər ölkələr son illərdə pensiya sistemində müvafiq islahatlar aparırlar və bu islahatlar daha çox liberal yönlüdür;

✓ Hər hansı ölkənin pensiya sistemi sosial, iqtisadi və tarixi şəraitlərdən asılı olaraq inkişaf edir. Bu o deməkdir ki, bir ölkənin pensiya sistemi dəyişdirilmədən digər ölkəyə tətbiq edilə bilməz;

✓ Pensiya sistemləri səmərəliliyi ilə onların liberallığı (dirijistliyi) arasında ciddi asılılıq yoxdur. Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, pensiya sistemləri liberal olduqda daha səmərəli fəaliyyət göstərilir;

✓ Dünyanın 30 ölkəsinin pensiya sistemlərinin liberallıq səviyyəsinin 10 illik dövr üzrə ölçülməsi əsasında müəyyən edildi ki, Azərbaycanın pensiya sistemi dirijistdir;

✓ Pensiya sisteminin liberallaşdırılması iqtisadi artıma, maliyyə bazarlarının inkişafına, pensiyaların məbləğinin artmasına müsbət təsir edir;

✓ Dövlətin pensiya xərclərinin azaldılması, özəl pensiya fondlarının investisiyalaşmasına tətbiq olunan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması, işəgötürənlər üçün sosial sığorta tariflərinin azaldılması pensiya sisteminin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir;

✓ Liberal iqtisadiyyata malik olan ölkələrdə sosial sığorta ödəmələri işəgötürən və işçi üçün ya yoxdur, ya da kiçik məbləğdədir;

✓ Pensiyaların nisbi səviyyəsi göstəricisi pensiya sisteminin liberal və dirijist olduğu ölkələrdə yüksək ola bilər və ya əksinə;

✓ Orta aylıq pensiyanın orta aylıq əməkhaqqına nisbəti pensiya sistemlərinin həm liberal, həm də dirijist olduğu ölkələrdə yüksək ola bilər;

✓ Pensiyaçılar arasında yoxsulluq səviyyəsi pensiya sistemlərinin həm liberal, həm də dirijist olduğu ölkələrdə yüksək ola bilər və ya əksinə;

✓ Dünyada gedən demoqrafik qocalma prosesi ölkəmiz üçün də xarakterikdir. Bu da, pensiya sisteminin səmərəli fəaliyyətində, maliyyə dayanıqlığında çətinliklər yaradır;

✓ Pensiyaya çıxmaq üçün yaş həddinin yüksəldilməsi Azərbaycanda əmək pensiyaçılarının sayında azalmaya gətirib çıxarmışdır;

✓ Azərbaycanda işəgötürənlər üçün sosial sığorta tarifləri yüksəkdir. Bu da, qeyri-formal məşğulluğun səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Doğrudur, qeyri-formal məşğulluqla bağlı hökumət tərəfindən son illərdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində onun səviyyəsi azalır. Lakin, görülən işlər yetərli deyil;

✓ Qeyri-formal məşğulluq, həm də pensiya sistemində aktiv-passiv sığortalı nisbətinə təsir göstərir. Bu da, ölkəmizin pensiya təminatı sistemində maliyyə problemləri yaratmışdır. Mütəmadi olaraq pensiya yaşının artırılması və “gizli məşğulluğun” qarşısını almaq üçün görülən tədbirlər nəticəsində bu nisbətin bir qədər artırılmasına nail olunmuşdur;

✓ Ölkəmizdə sığortaolunanların və pensiyaçıların sayı arasındakı nisbətin mövcud səviyyəsinin qənaətbəxş olmaması gələcəkdə dövlətin sosial yükünü daha da artıracaqdır;

✓ Azərbaycanda pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti artdıqca pensiya yaşlı əhalinin yaşa görə əmək pensiyası ilə təmin olunma səviyyəsi aşağı düşür;

✓ Aparılan tədqiqat əsasında məlum olmuşdur ki, son illərdə qadınların işçi qüvvəsində çəkisi azalmaqdadır.

✓ Azərbaycanda pensiyaların məbləği son illərdə artmışdır. Ölkəmizdə orta aylıq pensiya məbləğinin orta aylıq əməkhaqqına nisbəti BƏT-in 102 sayılı, yaşa görə əmək pensiyasının orta aylıq məbləğinin orta aylıq əməkhaqqına nisbəti isə 128 sayılı konvensiyalarına uyğun gəlir;

✓ DSMF məcburi sosial sığorta haqlarını düzgün və səmərəli şəkildə dəyərləndirərək əlavə maliyyə vəsaiti əldə edə bilər. Bu isə,

pensiyaçıların gəlirlərinin artmasına, rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarar;

- ✓ MDSSH üzrə gəlirlərin dövlət istiqrazları, Milli Bankın notları və banklararası kredit üzrə alətlərdə dəyərləndirilməsi nəticəsində MDSSH üzrə gəlirlər il ərzində iki dəfə arta bilər;

- ✓ 65 yaşdan yuxarı əhəlinin sayının 1% artması dövlət büdcəsindən DSMF-ə olan transfertlərin həcmi 2,85% artırır;

- ✓ MDSSH üzrə daxil olmalar 2030-cu ilə qədər 29,3% artacaqdır;

- ✓ DSMF-in xərcləri 2030-cu ilə qədər 44,8% artacaqdır;

- ✓ Hazırda MDSSH üzrə daxilolmalar ən yaxşı halda DSMF-in xərclərini 79,36% ödədiyi halda, aparılan proqnoz hesablamalara görə 2030-cu ildə MDSSH üzrə daxilolmalar ən yaxşı halda DSMF-in xərclərini 71% ödəyəcək;

- ✓ MDSSH üzrə gəlirlər DSMF-in xərclərini 8,36% az ödəyəcək halda, dövlət büdcəsindən transfertin həcmi artacaqdır;

- ✓ Qeyri-formal məşğulluğun aradan qaldırılması üçün həyata keçirilən islahatlar nəticəsində MDSSH üzrə gəlirlərin həcmi artırılmasına nail olunsay da, 2030-cu ildə MDSSH üzrə daxilolmalar DSMF-in xərclərini 8,36% daha az ödəyəcək;

- ✓ Azərbaycanın pensiya sistemindəki mövcud vəziyyət liberal islahatların aparılmasını zəruri edir;

- ✓ Azərbaycanda qeyri-dövlət pensiya təminatı ilə bağlı əhali arasında məlumatlıq səviyyəsi aşağıdır.

Təkliflər

Azərbaycanda pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi, pensiyaçıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və pensiya sisteminin liberallaşdırılması istiqamətində aşağıdakıların həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Azərbaycanın pensiya sistemində liberal islahatlar aparılmalıdır. Pensiya sistemi liberallaşdırılarkən ölkənin mövcud inkişaf səviyyəsi, demoqrafik proseslər, o cümlədən əhəlinin mentaliteti, həyata keçirilən sosial siyasət, beynəlxalq təşkilatların verdikləri proqnozlar mütləq nəzərə alınmalıdır;

2. Ölkəmizdə pensiya sisteminin tam özəlləşdirilməsi deyil, dövlət pensiya təminatının tamamlayıcısı rolunda, qeyri-dövlət pensiya sisteminin yaradılması məqsədəuyğun olardı. Bu, ölkəmizdə pensiya sahəsində rəqabət mühitinin formalaşdırılmasına, sosial-iqtisadi inkişafa, investisiya mühitinin və qiymətli kağızlar bazarının canlanmasına müsbət təsir etməklə yanaşı, həm də pensiyaçıların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərir;

3. Azərbaycanda pensiya sisteminin liberallaşdırılması üçün ilk növbədə qanunvericilik bazası yaradılmalı, mövcud qanunvericilik bazasına müvafiq dəyişikliklər edilməlidir;

4. Azərbaycanda qeyri-dövlət pensiya fondları yaradılmalı, onların fəaliyyətinə dövlət tərəfindən ciddi nəzarət olunmalıdır;

5. DSMF-də toplanan məcburi sosial sığorta haqları düzgün və səmərəli şəkildə dəyərləndirilməlidir;

6. Azərbaycanda qeyri-dövlət pensiya sisteminin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün əhalinin maarifləndirilməsinə böyük ehtiyac var. Bunun üçün ilk növbədə kütləvi informasiya vasitələrində, sosial şəbəkələrdə bu mövzuda informasiyalar verilməli, diskussiyalar təşkil olunmalı, ali təhsil müəssisələrində və həmkarlar ittifaqlarında silsiləli təlimlər keçirilməlidir;

7. Azərbaycanda pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbətinin aşağı salınması üçün qadınların əmək bazarına cəlbi və məşğulluq səviyyəsi artırılmalıdır.

8. Dövlət pensiya sistemlərində islahatlar aparan zaman ilk öncə qeyri-formal məşğulluğun qarşısını almaq, müddətli işçi qüvvəsinin sayını artırmaq, məşğulluğun artırılması istiqamətində təşviqedic mexanizmləri tətbiq etmək, əməkqabiliyyətli əhalinin ölkəyə cəlb edilməsini təşkil etmək və nəhayət, qadınların məşğulluqda xüsusi çəkisini artırmaq kimi tədbirlər həyata keçirilməlidir.

9. Azərbaycanda pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti artdıqca pensiya yaşlı əhalinin yaşa görə əmək pensiyası ilə təmin olunma səviyyəsi aşağı düşür. Buna görə də əhalinin əmək pensiyasına əlçatanlığını təmin etmək üçün pensiyaya çıxmaq üçün mövcud şərtlərin yumşaldılması lazımdır;

10. Hazırda ölkəmizdə fərdi uçota əsaslanan “yığım” pensiya sistemi fəaliyyət göstərsə də, aktiv-passiv sığortalı nisbəti ölkəmiz üçün çox əhəmiyyətlidir. Ona görə də ölkəmizdə sığortaolunanların və pensiyaçıların sayı arasındakı nisbətin mövcud səviyyəsi daim dövlət nəzarətində saxlanılmalıdır;

11. İşləyənlərin məcburi sosial sığortaya cəlb edilməsi pensiya təminatına səbəb olur. Qeyri-formal məşğullar isə pensiya təminatından məhrum olurlar. Ölkəmizdə qeyri-formal məşğulluğun səviyyəsinin azaldılması məqsədilə islahatlar davam etdirilməlidir. Qeyri-formal məşğulluğun sosial-iqtisadi fəsadları ilə bağlı insanlar arasında maarifləndirmə işi aparılmalıdır. Nə qədər çox MDSSH ödənilərsə, bir o qədər çox əhaliyə ödənişlər edilə bilər. MDSSH üzrə yığımın artması, həm əmək pensiyalarının ödənilməsi xərclərini, həm də MDSSH hesabına müavinət xərclərini artıracaqdır;

12. Fərdi uçot hesablarında yığılan vəsaitlər müxtəlif banklarda depozitə qoyularaq dəyərləndirilməlidir;

13. Ölkəmizdə pensiya kapitalından istifadə etmə və vərəsəlik mexanizmi formalaşdırılmalıdır. Bu mexanizmin ciddi olaraq dövlət nəzarətində həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Bundan ötrü “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq dəyişikliklər edilməlidir.

14. Azərbaycanda pensiya kapitalından aşağıdakı şərtlər daxilində istifadə etmək olar:

- İcbari tibbi sığorta paketinə daxil olmayan əməliyyatların həyata keçirilməsi;
- Yüksək məbləğdə mövcud olan bank kreditinin ödənilməsi;
- Mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması və ya ipoteka kreditinin ödənilməsi.

Fikrimizcə, bu qeyd olunanların həyata keçirilməsi ölkəmizdə pensiya sisteminin dayanıqlığının artmasına, daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, pensiyaçıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə gətirib çıxaracaq və sosial-iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərəcəkdir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları, əldə olunan nəticələr və təkliflər müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır.

1. Abdullayeva, R.S., Həşimova V.X. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın pensiya siyasəti // “Qloballaşma və regional integrasiya” Respublika elmi konfransının materialları, - Mingəçevir Dövlət Universiteti: - 2016, - s. 113-115.

2. Həşimova, V.X. Pensiyaçıların həyat səviyyəsi və yoxsulluq həddi // Əmək və sosial problemlər üzrə elmi-tədqiqat və tədris mərkəzinin 20 illiyinə həsr olunmuş “Əmək, məşğulluq və sosial müdafiənin aktual məsələləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları: - 2017, - s. 178-180.

3. Abdullayeva, R.S., Həşimova, V.X. Pensiya sisteminin liberallıq-inzibatilik səviyyəsi və sosial-iqtisadi inkişaf // Kollektiv monoqrafiya İS(S)İ – 2015: İqtisadiyyatın liberallıq potensialı (Nazim Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə): - 2017, - s. 136-163.

4. R.S.Abdullayeva, Həşimova, V.X. İqtisadi inkişafın ictimai rifahə təsirinə qiymətləndirilməsi // Strateji iqtisadi islahatlar: qabaqlayıcı vergi siyasəti (Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları): - 12 oktyabr 2017, - s. 84-90.

5. Həşimova, V.X., Əsədov, D.E. İşçiliyin dövlət tənzimlənməsinin qiymətləndirilməsi metodları // AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “Elmi əsərlər”: - 2017, - №5, - s. 88-96.

6. Həşimova,V.X. Azərbaycanda pensiyaçıların sosial vəziyyətində baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi // “İqtisadi artım və ictimai rifah” Beynəlxalq elmi-praktik konfransı, - Bakı: - 2018, - s. 694-698.

7. Həşimova, V.X. Pensiya sisteminin konseptual əsasları // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, - 2019. №1 (yanvar-fevral), - s. 117-125.

8. Həşimova,V.X. Pensiya sisteminin libarellaşdırılmasının iqtisadi təsirlərinin konseptual əsasları // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, -2019. №6 (noyabr-dekabr), - s. 51-60.

9. Абдуллаева, Р.С., Гашимова, В.Х., Махмудов, С.М. Влияние неформальной занятости на пенсионное обеспечение //

VII Международной научно-практической конференция "Актуальные проблемы социально-трудовых отношений", посвященной 60-летию основания Института Социально-Экономических Исследований ДФИЦ РАН, - Махачкала: - 15 декабря, - 2019, - с. 49-52.

10. Həşimova, V.X. Azərbaycanca pensiya sisteminin liberallaşdırılmasına təsir göstərən iqtisadi amillər // - Bakı: İqtisadi Artım və İctimai Rifah, - 2021. № 1, - s. 91-101.

11. Həşimova, V.X. Pensiya sistemlərinin liberallıq səviyyəsinin ölçülməsinin ölkələrarası müqayisəli təhlili // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, - 2021. №6 (noyabr-dekabr), - s. 14-21.

12. Hashimova, V.Kh. Demographic factors influencing the formation of the pension system in Azerbaijan // - Россия: Экономика и предпринимательство, - 2021. No12, - p. 638-641.

13. Abdullayeva, R.S. Hashimova, V.Kh. The role of demographic determinants in the liberalization of the pension system: cross-country analyze // TUDOMÁNYOS MOZAIK 20. Kötet Magyar Tudomány Ünnepe konferenciakötet Kultúrák találkozására a tudományban - Jövőformáló tudomány, - Budapest, - 2021, - p.168-179.

14. Гашимова, В.Х. Оценка социально-экономических реформ в пенсионной системе Азербайджана // «Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности» VII международной научно-практической конференция, - Россия, Махачкала: - 12 мая, - 2022, -с. 241-246.

15. Гашимова, В.Х. Социальные факторы влияющие на либерализацию пенсионной системы в Азербайджане // X Международной научно-практической конференция «Актуальные проблемы социальных и трудовых отношений», посвященной 300-летию образования Российской Академии Наук, - Махачкала, - 16 декабря, -2022, - с. 178-181.

16. Həşimova, V.X. Azərbaycan Respublikasında pensiyaçıların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri // Ulu Öndər Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş “İqtisadiyyatın idarəedilməsinin müasir problemləri və perspektivləri” mövzusunda

Respublika Elmi Konfransının materialları: Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti PHŞ, Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutu, - 23-24 noyabr, 2023. - s. 253-258.

17. Həşimova, V.X. Azərbaycanda pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri // - Bakı: İqtisadi Artım və İctimai Rifah, - 2024: Xüsusi buraxılış, - s. 115-126.

Dissertasiyanın müdafiəsi 21 iyun 2024-cü il tarixində saat 11.⁰⁰-da AR ETN İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED1.10 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1143, Bakı şəh., H.Cavid pr., 115

e-mail: economicscomaz@gmail.com

Dissertasiya ilə AR ETN İqtisadiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AR ETN İqtisadiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 13 may 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 01.05.2024
Kağızın formatı: A5
Həcm: 39723
Tiraj: 100